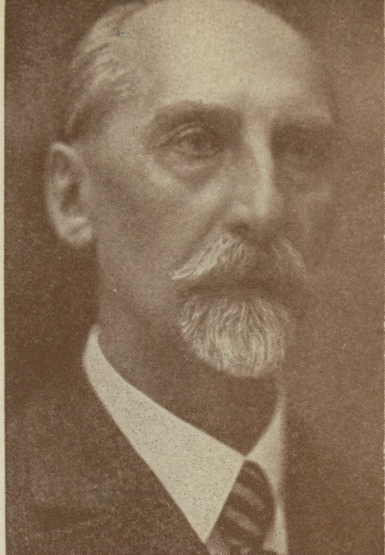

EESTI
RAHVUSLIKUD SUURMEHED

V SARI NR. 28

J A A N R O O S

J A A N T Õ N I S S O N

EESTI RAHVUSLIKU ISETEADVUSE SELGROOG

**KIRJASTUSÜHING
„KOOLI-KOOPERATIIV„**

Hind 50 senti.

A-9467 II

EESTI RAHVUSLIKUD SUURMEHED

V sari.

Elulooline kirjastik noorsoole.

Nr. 28

JAAN ROOS

JAAN TÕNISSON

EESTI RAHVUSLIKU ISETEADVUSE SELGROOG.

TARTU LINNA NOORTERAAMATUKOGU	
9 130	
5595	EKS.

~~21990~~

KIRJASTUSÜHING „KOOLI-KOOPERATIIV“.
TALLINN 1940.

A- 9467

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

157031

8 16009654

Trükikoda „Libris“ Tallinnas 1940

Ajaline taust.

Vaevalt 80 aastat on eesti rahvas elanud rahvuslikku poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist elu. Selle algust tähistavad meie esimene pidevalt ilmuma hakanud ajaleht „Perno Postimees“ (1857), meie rahvuseepos „Kalevi-poeg“ (1857) ning palvekirjade läkitamine Peterburi; selle edasiarengut talukohtade päriseks ostmine, Eesti Aleksandri-kooli aktsioon, meie rahvusliku kirjanduse ja ajakirjanduse tekkimine „Sakalaga“ eesotsas (1878); selle suurt tõusu aga eesti ühistegelik liikumine, eestlaste linnastumisprotsess, eesti kunstipärase kirjanduse ja teatri ning moodsa ajakirjanduse areng „Postimehe“ juhtimisel ja vahendamisel.

80 aasta jooksul kerkib meil esile kolm juhtivat kuju: Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson ja Jaan Tõnisson. J. Hurt on meie rahvusliku mõtte looja ja esimene viljeleja, C. R. Jakobson rahvusliku võitluse algataja ja kandja, J. Tõnisson rahvusliku iseteadvuse, isetegevuse ja iseolemise õhutaja, kuulutaja ning kehastaja. Kõik need kolm meest on omal ajal ja omal kohal esinenud rahva-juhtidena ja rahva elumõtte ning elutahte suunajaina. Neist

on J. Hurt omas osas esinenud ligikaudu 25 aastat, C. R. Jakobson 15 aastat ja J. Tõnisson ligi 50 aastat.

Viimase tegevusaeg on üksi pikem kui kahe eelmise oma kokku. Peagu poolsada aastat eesti elus on J. Tõnissoni ja ta nime täis. See ajajärk on eesti elu suur tõusu-aeg. On aeg, mil lõplikult on teostunud meie rahva põlised ja igivanad unistused — olla vaba ja ise oma saatuse juhtija. Olles selle ajajärgu olemussisu ja mõtte kõige väljapaistvam kehastaja, on Jaan Tõnisson kõigi mõõnade ja tõusude, unistuste ja pettumuste, kaotuste ja võitude kaastunnistaja, mis eesti rahvas on viimase 50 aasta jooksul läbi elanud.

Poolsada aastat tagasi, kui J. Tõnisson algas oma avalikku tegevust, elas eesti rahvas läbi oma elu üht süngemat aega. See oli Vene surveaeg, kus mitte üksi Vene võimud ei taotlenud hävitada eesti rahvast, vaid kus ka mitmed omad mehed ja tollaegsed rahvajuhid oma pimeduses ja sõgeduses ei püüelnud mitte vähemat kui rahva surma. J. Tõnisson astus algusest pääle opositsiooni selle mõttesuunaga ja võitles kõigi nende vastu, kes püüdsid hävitada äsja ärrganud eesti rahvast. Selle võitlusega pani ta aluse meie rahva uuele ärkamisele. Uus ärkamine ja nn. Tartu renessanss olid J. Tõnissoni ja ta võitluskaaslaste püüete saadus. See jõudis oma kulminatsiooni 1905. a. revolutsiooni lainetuses ja lõõmas. Sellele elevuslikule ajale järgnes pärast 1905. a. mõõn, mis aga enam ei kujunenud ohtlikuks eesti rahva olemasolule ja saatusele. Kuigi rahva elu välise, poliitilise arenemise piirid olid praeguse sajandi esimese kümnendi lõpul kitsaks tehtud, siis võidi ometi sisemiselt areneda rahvusliku majanduse ja kultuuri suunas. Seda arengut ei suutnud enam reaktsioonipäevil ohustada Vene võimu väline surve ega Balti saksluse ründamine.

Siis plahvatas Maailmasõda 1914. aastal. See suur sündmus asetask Eesti rahva korraka sootu uude olukorda. Raske oli tal otsustada, kuidas süunata oma tahet Maailmasõja tulekahju päevil. Oli selge, et mingi murrang toimub meie rahva saatuses — aga milline just, seda oli raske ette näha. Meie rahvas näis seisvat ühelt poolt ohtlikkude, teiselt poolt aga heledate väljavaadete piirimail. Lahendus tuli varsti.

Vene teise revolutsiooni saabudes 1917. a. asetus Eesti rahvas suure küsimuse ette — kas kaotada kõik või võita kõik. Osavamalt kui kunagi varemini ristles ta ohtlikkude kaljude vahelt läbi. Eesti sai iseseisvaks, olgugi suurte ohvritega. Teostus meie elu ja ajaloo suurim missioon.

Nüüd on Eesti elanud 20 aastat iseseisva riigina. Seegi aeg pole talle olnud kerge. Keset keerulisi sise- ja välispoliitilisi olukordi on tal tulnud elada läbi mitmesuguseid kriise. Ta on neist üle saanud, olles ise vastutav kõige eest, mis on talle sündinud hääd või halba.

Niisugune on J. Tõnissoni avaliku tegevuse taust. Selles ajastus on J. Tõnisson üht- või teistviisi võitluses ja tegevuses olnud väga paljudel aladel. Ajakirjanikuna on ta Eesti moodsa ajakirjanduse põhjendaja ja suunaja. Seltsitegelasena on ta aluse pannud paljudele Eesti majanduslikele ja kultuurilistele organisatsioonidele ja olnud neis juhtivalt ja suunavalt tegev. Poliitikuna ja rahvajuhina on ta võidelnud mitmel rindel, olles valvel Eesti rahva eluliste huvide eest. Ühistegelasena on ta korraldanud rahva omaabi ja majanduslikku isetegevust. Riigimehena on ta Eesti iseseisvuse ajal juhtiva kujuna teotsenud parlamendis ja valitsuses, olles viimase juht tihti kõige raskematel ja kriitilisematel aegadel; seejuures on ta esinenud ikka veendunud demokraadina. Karskustegelasena on ta õhutanud terve elumõtte ja elutahte arendamist rahva seas.

J. Tõnisson on kaasakiskuv ja vaimustav kõnemees ning väledasuline stilist. Oma eluajal on ta pidanud ligikaudu 4000 kõnet ja avaldanud 10 000 kirjutist. Tema sõna on ikka kostnud sinna ja seda on kuulnud säääl, kus armastatakse tõde, õigust ja vabadust.

Päritolu ja lapseõlv.

Jaani Tõnisson põlvneb Põhja-Viljandimaalt. Säääl on elanud ta nii isa- kui emapoolsed esivanemad talupidajate põlvest põlve, niikaua kui ajaloolised andmed ja perekonna suulised pärimused võimaldavad jälgida. Mõlemad liinid, isa poolt Tõnissonide ja ema poolt Veimannide suguvõsa oma, suunduvad 18. sajandi lõpul ühte kohta ja nimelt kahte Mutli tallu, mis asuvad Viljandi kihelkonnas, Viljandi vallas, Tõrvaküla piiril. Mutlilt siirdub Tõnissoni isapoolne vanaisa Villema tallu ja Villemalt Mursi tallu, mis asuvad ligistikku. Viimane on Jaani Tõnissoni sünnitalu. Veimannide suguvõsa üks esindajaid, emapoolne vanaisa, siirdub Mutlilt Kihnu tallu, kus sündinud J. Tõnissoni ema. Mõlemad suguvõsad on ühtviisi lasterikkad; samuti kalduvad mõlemad herrnhuutlusesse¹⁾ ja harrastavad hariduslikke pärimusi.

J. Tõnissoni isa Jaan on sündinud Villema talus aastal 1830 ja ema Mari Kihnu talus a. 1838. Nad abiellusid a. 1858. Noored tutvusid erakordsetes oludes. Kord pühade ajal sõitis Mursi Jaan Nurmisaare palvelasse. Sinnasamasse sõitis ka Kihnu Jaan oma õe Mariga. Teel hakati võidu ajama, mistõttu puutusid saanid kokku. Kihnu Jaani saan libises kraavi ja läks ümber ning seejuures sai Mari vigas-

1) Herrnhuutlased — vennastekoguduse liikmed, usuliselt vagatseva ellusuhtumisega inimesed.

tada. Kohe sõideti Mursi tallu, et Mari haava kiiresti kinni siduda. See õnnetus sai Mursi Jaani ja Kihnu Mari abielu tõuketeguriks.

Sellest abielust sündis Mursi talus Jaan Tõnisson 22. (10.) detsembril 1868. a. oma vanemate viienda lapsena. Kokku oli J. Tõnissoni isal ja emal 9 last, 7 poega ja 2 tütart. Neist elab praegu veel 3 poega, teised lapsed on kõik surnud, neist enamik suri juba lapsepõlves. Isagi suri võrdlemisi noorena a. 1876, ema aga kõrges eas aastal 1915.

Mursi talu asub üksildasena ja külast eraldatuna Vana-Tänasilma jõe lähedal keset põlde, mida ümbritsevad metsad ja heinamaad. Säärane üksindus annab talule omapärase võlu, mis ei jäta oma mõju avaldamata talu elanikesse. Mursi talu on selleks nagu loodud, et sisendada luulehõngu ja loodusmeelt, elustades fantaasiat ja süvendades kujutlusvõimet.

Talu maa-ala on 300 vakamaad suur. Kui Tõnissoni vanaisa Mursile läks, rentis ta vaid ühe neljandiku sellest. Tõnissoni isa peremeheks-oleku päevil läks kogu talu järgukaupa viimase omanduseks. Jaan Tõnissoni sündimise ajal oli juba kogu Mursi ta isa omandus ja ühendatud üheks suurtalundiks.

Isa oli põdur, kaotanud tervise sõjaväeteenistuses. Kõigest hoolimata püüdis ta talu paremale järjele seada. Selles oli talle väsimatult abiks ta raudse tervisega naine, kelle kehaline jõud oli ammendamatu. Viimane juhtis talutöid nii väljas kui kodus, osutades seejuures suurt osavust ja energiat.

Mõlemad Tõnissoni vanemad olid rahuliku ja kindla iseloomuga inimesed; ema oli lisaks veel hell ja õrn. Nad kõnelesid vähe, kuid kui midagi ütlesid, siis mõjukalt.

Omavahel said nad hästi läbi ja kunagi ei olnud kuulda, et nende vahel oleks esinenud pahandusi. Sellest osalt joutsuki, et neil oli suur autoriteet laste suhtes, mis määras viimaste kasvatamise suuna.

Jaan Lattik iseloomustab Tõnissoni ema järgmiselt:

„Kui mina tema ema nägin, oli ta juba vana, mulla poole mineja ja hoidis kõvasti oma poega. Kui saatsime Jaan Tõnissoni riigivolikokku Peterburi, tuli ka ema jaama ühes. Oli teine kogu aeg poja kõrval kui takjas.

Ja kui ma seda vanakest 1915. a. Viljandi surnuaeda mulda mat-sin, nägin ma ta laste silmis pisaraid. Ju ta hoidis oma lapsi ja tassis neile linna leivakotti järele. Ligi paarkümmend kilomeetrit saab Mursilt Viljandi, ja tee on suuremalt jaolt alati põhjatu. Ega see lesel kerge võinud olla.

Usku, lootust ja armastust pidi perenaisel olema, kui ta juhtis talu ja laste eluteed...“

J. Tõnissoni isatalus valitseb patriarhaalne elustiil. Tugev usuline meelsus herrnhuutlikus vaimus vajutas kogu elule tugeva pitseri. Ometi ei kaldunud ses suhtes liialdustesse. Kirikus ja palvelas palju ei käidud, küll aga har-rastati pühapäeviti ja eriti suurtel pühadel piibli ja jutlus-raamatu lugemist kodus. Suurtel pühadel ja perekondlik-kude pidude puhul peeti ka söögipalveid.

Kui ajad edasi läksid ja lapsed kasvasid, hakati tege-leva ka ilmlikkude raamatutega ja lugema ajalehti, nagu „Eesti Postimees“ ja „Sakala“. Selles miljöös andusid ka lapsed vaimsetele huvidele.

Kuna Mursi oli hoopis suurem kui harilik talu, siis oli säääl ka majapidamine laiaulatuslikum. Teenijaid, poisse ja tüdrukuid oli kokku 10—12. Need olid päevast päeva talu-töös. Pääle teenijate käis suvel kibedal ajal veel töös ini-mesi, kes elasid talu maa-alale ehitatud majades ja kel oli oma majapidamine, need olid saunikud ja popsid. Mõned

teenijad elasid Mursil kogu oma eluaja, saades sääl kuni 80 ja 90 aastat vanaks. Vanemas eas veetsid nad oma aega talus lapsehoidjaina. Üks säärane oli Kadri Tober, kes hoidis Jaan Tõnissoni ta varases lapsepõlves.

Talu suure majapidamise tõttu oli sääl ka palju kari-loomi, kokku kuni 50. Tööhobuseid oli 10—12.

Tõnissoni kõige varasemas eas oli Mursi talu kõigiti õitsevas olukorras. Siis tulid aga õnnetused, mis talu päikesepaistelist elu tumestasid. Need olid talu hoonestiku põlemine ja peremehe, Tõnissoni isa surm. Nende sündmuste tõttu muutus Mursi talu elu mõneks ajaks majanduslikult raskeks. Perenaise, Tõnissoni ema raudse tahte ning energia ja vend Matsi hoole tõttu saadi aga varsti enamikust raskustest üle ja talu võis jälle areneda tõusu suunas.

Neist kahest õnnetusest hoolimata oli Jaan Tõnissoni lapsepõli võrdlemisi päikesepaisteline. Karjase-elu muresid ja varase talutöö raskusi pole ta palju tunda saanud. Läks karja siis, kui tahtis, ja tegi tööd siis, kui tahtis.

J. Tõnissoni vaimne areng lapsepõlves oli võrdlemisi pikaldane. Alles kolmandal eluaastal õppis ta kõnelema ja kümneandal eluaastal lugema. Kuidagi ei tahtnud raamatutarkus tema käes areneda, ei aidanud meelitamised ega kurjustamised. Alles kui Viljandi praost hakkas teda kodusõppijate katsele nõudma, hakkas poiss lugemises esimesi samme astuma.

Ometi ei tule sellest järeldada, et Tõnissoni vaimne areng oleks hoopis seisnud. Mida vähem ta tundis huvi raamatute vastu, seda enam innustus ta igasugustest lugudest ja juttudest, mida õhtuti Mursi talus jutustati. Neid jutustasid küll naised kedrates, küll mehed rehetares puutõid meisterdades. Eriti suurt mõju avaldas Tõnissonisse ühe töömehe, Paikaja-Juhani jutustus sellest, kuidas Tusti

mõisas vanasti peetud karujahti. Väikest kuulajat vihastas see, kuidas jahimehed oma kaaslase karu kätte jätsid ja ise hirmuga metsa pagesid.

Pääle vanade juttude ja lugude käsitleti meestetoas veel aktuaalseid päevaküsimusi, kõneldi poliitikastki. Neidki kõnesid kuulas poiss huviga ja hakkas varakult maailma elu üle järele mõtlema. Nii olid need naiste- ja meeste- toad Tõnissonile esimeseks kooliks, kus ta sai tarkust vahest rohkemgi, kui oleks saanud raamatuid. Eriti meeldis talle meestetuba, kus ta eelistas rohkem viibida kui teiste laste seas. Laste mängudest võttis ta vähe osa, irdudes varakult lapsepõlve harilikest ajaviitmistest ja omandades vanainimeslikke kombeid ja viise.

Kooliaastad.

Kõik tuleb omal ajal ja nii tulid Tõnissonile ka õppimis- ajad. Nii meeldivad kui talle olidki naiste- ja meeste- toa jutud ja lood, pidi ta need ometi tagaplaanile jätma ja raamatutega, mida ta seni oli püüdnud võimalikult vältida, sõprust sõlmima.

1878. a. varasügisel käis ta Viljandi õpetaja Westren- Dolli ees kodukatsel. Sama aasta mardipäeval tuli tal minna kooli. Esimene teekond sinna toimus ema saatel. Tusti külakool, kus poiss nüüd hakkas käima, asus kilomeetrit paar Mursilt Viljandi pool. Säälsid talle Tõnissonil käia kolm talve. Esiailgu ei teinud koolielu ja -töö poisile põrmugi lõbu, kuna lugemisega oli raskusi ja kirjutamisega veel rohkem — seda ei osanud ta hoopiski. Kuid varsti sai ta neist raskustest üle ja ei läinudki palju aega, kui kogu koolitöö muutus talle lausa naudinguks.

Esimesel talvel ei saanud ta korrapäraselt koolis õp- pida: läks hiljem kui õigus, puudus palju ja lahkus koolist

enne õppeaasta lõppu. Seda korrapärasemalt päev päeva kõrval käis ta koolis kahel järgmisel õppeaastal, mil ikka enam ja enam innustus koolitööst. Seda mõistis hinnata koolmeister Mihkel Murs'ki, sest juba teisel kooliaastal pani ta Tõnissoni priimuseks ja kolmandal aastal enesele abiks.

Lemmikaineiks olid Tõnissonil usuõpetus ja emakeel. Sügavat mõju avaldas temasse koolis tarvitata C. R. Jakobsoni „Kooli lugemise raamat“ I jagu. See raamat vaimustas Tõnissoni oma eesti- ja loodusmeelse elukäsitusega ning sisendas temasse patriootilisi tundeid, mis jätsid ta hinge kustumatuid jälgi. Külakoolis käies hakkas ta huvituma ka juturaamatuid. Neid leidis kodus, kus tunti suurt huvi kirjanduse vastu. Suurimat kirjanduslikku elamust pakkusid talle E. Bornhöhe „Tasuja“ ja J. Pärna „Omatuba, oma luba“.

Kui külakool oli lõpetatud, astus Tõnisson Viljandi kihelkonnakooli. See oli hinnatud õppeasutus ja tuntud hääkoolina tüseda juhataja Mats Kirseli tõttu. Kool oli neljaklassiline ja sääl töötas 4 õpetajat. Tõnisson võeti vastu esimesse klassi, kus temaga õppis koos 60 õpilast, kõik poisid. Nende hulgas oli ka Tõnissoni pärastine mõttekaaslane Jüri Jaakson, praegune Eesti Panga president.

Kool meeldis poisile esialgu väga ja ka õppus läks hästi. Kuid varsti tekkisid asjaolud, mis tema koolielu tumestasid. Tol ajal oli C. R. Jakobsoni nimi kõigil suus ja südames ning tema mõju üldine, eeskätt Viljandi noorsoos. Tõnissoni oli temast viimse piirini vaimustatud, juba sellest ajast pääle, kui ta oma venna Matsiga Mursilt käis Viljandis Jakobsoni kuulamas, nimelt selle kõnet Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi maja nurgakivi panemisel. Sääl nägi ja kuulis Tõnisson suurt rahvajuhti esimest korda. Vil-

jandis koolis olles käis Tõnisson Jakobsoni kuulamas, kui see tuli sinna kõnelema. Vaimustus Jakobsoni vastu aina kasvas. Seda ta ei varjanud kooliski, tõi alatihti „Sakala“ kooli, luges seda ise ja andis kaasõpilastelegi, kes olid samuti Jakobsonist vaimustatud. Osale õpetajaist see ei meeldinud. Õpilasi hakati koolis Jakobsoni-meelsuse pärast kimbutama. Pääsüüdlaseks peeti Tõnissoni. Korduvalt tehti talle „Sakala“ lugemise ja levitamise pärast etteheiteid, mis põhjustas terava kokkupõrke tema ja ühe õpetaja vahel. Asi lõppes sellega, et Tõnisson lahkus kevadel kihelkonnakoolist ja teatas kodus, et ta sügisel sinna kooli enam tagasi ei lähe. Muidu jäi ta selle kooli õpetuse ja korraga rahule.

Sügisel 1882 astus ta Viljandi alg- ehk elementaarkooli, kus ta vend Mats varemini oli käinud. Selle kooli juhatajaks oli tuntud luuletaja Fr. Kuhlbars, nõudlik õpetaja ja vali kasvataja. Koolis oli kaks klassi, neist esimene kahe jaoskonnaga. Tõnisson astus esimese klassi alamasse jaoskonda. Kõrgemale ei lubanud astuda ta vähesed teadmised saksa keeles, mis oli koolis õppekeeleks. Kuid Tõnisson ei leppinud sellega, et ta suure poisina pidi õppima väikeste seas. Ta asus suure pingega saksa keele kallale ja oli varsti nii kaugel, et võis õppida esimese klassi ülemas jaoskonnas. Ent sellegagi ta veel ei rahuldunud, vaid õppis edasi. Tulemuseks oli, et ta võis pääle jõule astuda teise klassi, kus õpetas päämiselt Kuhlbars ise. Siin sai ta varsti 60 õpilase seast 16. poisiks ja õppus arenes igatpidi hästi, nii et ta kevadel võis õiendada kooli lõpueksami.

Järgmisel sügisel astus Tõnisson sama linna kreiskooli esimesse klassi. Kreiskool oli kolmeklassiline, kusjuures kõrgema klassi kursus kestis 1½ aastat. Ka kreiskoolis tuli Tõnissonil mõningaid sekeldusi, päämiselt sellepärast,

et tal oli kavatsus ühte klassi vahele jätta. Matemaatikaõpetaja oli selle vastu ja hakkas õpilast klassi vahelejätmise kavatsuse pärast pilkama ja pinnima. See mõjus Tõnissonisse nii, et tal kadus matemaatika õppimise himu ja õppus hakkas minema tagurpidi. Saanud jõuluks halva tunnistuse, jäi ta pärast jõulu koolist ära. Alles siis, kui kooli inspektor talle sõna järele saatis, et ta kooli tuleks, läks ta uuesti sinna. Pärast edenes tal õppus jälle hästi.

Vaimustus Jakobsoni vastu ei olnud Tõnissonil kreiskoolis kadunud, vaid kestis üha edasi. See ühelt poolt ja teiselt poolt valitsuse venemeelne koolipoliitika mõjusid õpilastesse nii, et nende eesti rahvuslik meelsus aina süvenes. Eriti kujunesid Tõnissoni vaated ses suhtes kindlaks. Tema algatusel organiseeriti koolis eesti poiste seas salaorganisatsioon, mille eesmärgiks oli viljelda eesti rahvuslikku meelsust ja toetada üksteist selles sihis koolis ja pärast eluski. Niikaua kui ilmastikuolud lubasid, pidas see organisatsioon oma koosolekuid lossimäel, halbade ilmade puhul kuski erakorteris. Organisatsiooni juhatajaks valiti J. Tõnisson, kirjatoimetajaks J. Ilves, Tõnissoni pärastine kaastööline „Postimehe“ toimetuses. Viimane mäletab, kuidas nad kahekesi sügisel tihti viljapõldude vahel Viljandi ümbruses jalutanud ja mitmesuguseid päevaküsimusi arutanud.

Kreiskoolis käis Tõnisson kolm aastat ja lahkus säält täielikku kursust lõpetamata, et varemini iseõppimise teel gümnaasiumi pääseda. Viimasesse astumiseks oli ta hakanud juba aasta varemini ette valmistama, õppides eratundides ladina keelt, mida kreiskoolis ei õpetatud, gümnaasiumis aga nõuti. Õpinguid ladina keeles jätkas ta suvel Tartus, kuhu siirdus pärast kreiskoolist lahkumist. Ladina keele kõrval õppis ta ka kreeka keelt ja täiendas

oma teadmisi matemaatikas. Augustis samal aastal taotles ta teha eksami Tartu gümnaasiumi sekundasse,¹⁾ kukkus aga läbi. Tertsiasse²⁾ oleks Tõnisson vastu võetud, sinna aga ta ei tahtnud astuda, kuna arvas enese rohkem teadvat, kui selles klassis nõuti.

Kooli astumata jätkas ta kogu talve oma õppimist era- viisil Tartus, võttes edasi eratunde eelmainitud aineis. Maikuus siirdus ta Tallinna, et teha säälses kubermangu- gümnaasiumis eksternina küpsuseksami. Seegi ebaõnnes- tus, ta kukkus läbi jällegi ladina keeles. Arvestades tema häid teadmisi teistes õppeainetes, võeti ta vabakuulajana gümnaasiumi lõpuklassi. Sääl võis ta nüüd koolipäraselt õppida. Seda Tõnisson tegigi hoolega, nii et võis juba sama aasta detsembris lõpetada gümnaasiumi täieliku kursuse.

Tallinna kubermangu-gümnaasiumis tundis Tõnisson end võõra elemendina, kuna koolis valitses täiesti saksa vaim. Saksa meel ja keel olid ainumõeldavad haridus- vahendid nii koolijuhataja kui õpetajate ja õpilaste silmis. Õpetajad olid sakslased, samuti ka enamik õpilasi; esines vaid üksikuid eestlasi.

Kuid Tõnissonile see miljöo enam mingit kahjulikku mõju ei avaldanud, sest ta eestimeelsus ja rahvuslik elu- käsitus olid juba enamvähem kindlaks kujunenud. Küll tuli ilmsiks aga vastupidine nähtus — Tõnisson sai oma mõjuga kardetavaks koolis valitsevatele maailmavaatelis- tele pärimustele. Ta ei varjanud oma rahvuslikult hääles- tatud meelsust, vaid käitus kui õige eestlane, kõneldes üsna julgesti eesti keelt, mis osutus otse kuulmatuks näh- tuseks koolis, mida peeti saksluse kantsiks. Tõnissoni käi-

1) Sekunda — eelviimane klass endises gümnaasiumis.

2) Tertsia — kolmas klass ülalt end. gümnaasiumis.

tumine tekitas elevust ja ärevust kogu koolis ja hakkas külge mõnele eesti soost õpilaselegi. Needki hakkasid omavahel eesti keelt kõnelema. Kooli inspektor sellest kuulda saades tegi Tõnissonile kogu klassi ees valju noomituse ja hoiatas ka teisi õpilasi säärase lubamatu teguviisi pärast, kuid ega see palju ei mõjunud. Tärkavat rahvustunnet ei suutnud enam ükski jõud lüüa.

Jõuluks 1888. a. lõpetas Tõnisson gümnaasiumi, jättes seljataha koolipõlve, mis oli olnud võrdlemisi rahutu ja kirju. Oma revolutsioonimeelse ja püsimatü iseloomuga ei andnud Tõnisson harilikku õpilase mõõtu välja. Sellest tuli ka, et ta ei saanud päris korrapäraselt koolis käia, mis vajutas tema iseloomule vastava pitseri ning avaldus ka tema pärastises elus ja tegevuses.

Ülikooli astudes, astus Tõnisson uuel aastal kohe ülikooli ja hakkas õppima õigusteadust. Varem oli ta ülestuseks olnud usuteadus, kuid hiljemini selgus, et see ala talle ei sobi, kuna tal puudus selleks sisemine kutsumus. Õigusteadus huvitas teda eriti sellepärast, et kord juristina oma rahvast teenida, võideldes tõe ja õiguse eest.

Ülikoolis olles ei muutnud Tõnisson sugugi oma senist elustiili: käis kodukootud riideis, elas kodusttoodud söögiga omaette korteris, tegi suvel maal talutööd jne. Ülikooli loenguil käis ta hoolega. Pääle oma eriala tundis ta veel huvi mõtte- ja loodusteaduse ning kirjanduse vastu. Tema lemmikkirjanikeks osutusid Friedrich Schiller ja W. Shakespeare. Viimase draamad „Hamlet“, „Othello“ ja „Julius Caesar“ haarasid teda sügavasti.

Eesti oma tegelaste seast huvitasid teda üliõpilaspõlves eriti F. R. Fählmann, J. Hurt ja V. Reiman. Eriti on viimase mõju Tõnissoni isiksuse arengus etendanud suurt osa.

Ülikooli astunud, ei organiseerunud Tõnisson esialgu

tolleaegsesse ainsasse eesti üliõpilaste organisatsiooni — Eesti Üliõpilaste Seltsi. See ei meelitanud teda, kuna sääl kõneldi küll palju eestlusest ja eestimeelsusest, tegelikult aga takerduti saksa korporatsioonide traditsioonides ja harrastati buršilikke joomakombeid. Tõnissonile tundus säärane silmakirjalikkus eemaletõukavana.

Kui sügavale saksa keele traditsioonid sel ajal isegi EÜS-i liikmeskonda olid juurdunud, seda kirjeldab dr. O. Kallas järgmise näitega.

„Veel a. 1895, Eesti Üliõpilaste Seltsi 25-aasta juubelil, arvasid mehed omavahel eesti keelt kõnelda ja ühtlasi protokolleeriti, et „ka külalistega nii palju kui võimalik“. See võimalikkus osutus in praxi¹⁾ teatud määral piiratuks, kuna külalisteks olid suurelt jaolt vilistlaste proud, resp., kel selleks eeldusi oli saada.

Ja säältpoolt oli keeleliste tuisupäadele veel hiljuti tulnud tõsine hoiatus, mis ühtlasi nii ahvatlevalt kokku kõlas nendesamade tuisupäade vana-aadamlikkude kalduvustega.“

Kui 1890. a. algatati Eesti Üliõpilaste Seltsis osakonna „Fraternitas Viliensis“ asutamist, siis läks Tõnisson asutajatega kaasa. Vaimustusega haarati ettevõttest kinni ja oli loot, et varsti võib esimene eesti korporatsioon avalikult tegevusse astuda. Väljavaateid organisatsiooni põhikirja kinnitamiseks oli igatahes olemas. Kuid ometi kujunes seisukord nii, et eesti korporatsiooni ei kinnitatud. Uus ülikooli kuraator N. Lavrovski ei leidnud võimaliku olevat seda teha.

Esialgu oli asutajate kibedus ja pettumus suur, kuid hiljem leppisid mehed olukorraga ja mitmed olid koguni rõõmsad, et korporatsioon jäi kinnitamata. Viimaste seas oli ka Tõnisson. Ta astus nüüd Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeks ja hakkas aktiivselt Seltsi elust osa võtma. Ta

1) Tegelikult.

pääses varsti juhtivale kohale ja juba esimese aasta teisel semestril valiti ta Seltsi esimeheks, millises ametis ta oli kolm semestrit järgemööda kuni 1892. a. lõpuni, mil lõpetas ülikooli. Eesti Üliõpilaste Seltsi esimehe kohal ei olnud ta paljas kohatäitja, vaid aktiivne juhtija, mistõttu tema ajal Seltsis oli tunda vaimsete huvide tõusu ja rahvusliku meelsuse süvenemist.

J. Tõnissoni avalik tegevus algas juba üliõpilaspõlves. See toimus peamiselt Eesti Kirjameeste Seltsis ja ajakirjanduses.

Eesti Kirjameeste Seltsis valitses tol ajal sügav kriis. Venestamist pooldavad ja edendavad tegelased olid säääl võimu enda kätte saanud ja takistasid igasugust rahvuslikult meelestatud vaimset tegevust. Seda jälgisid sügava murega eesti rahvuslikud tegelased, nagu V. Reiman jt. V. Reimani algatusel võeti ette rünnak venemeelsete vastu, pääle selle kui seltsi liikmeks oli astunud terve rida nooremaid mehi. Kõige energilisemalt astus üles Tõnisson, rünnates teravalt J. Kõrvi ja teisi seltsi venemeelseid tegelasi, mis sünnitas suurt elevust. Kahjuks ei saadud seltsi enam päästa. Vastutustundeta juhid viisid asja niikaugemale, et selts pandi vene võimude poolt järgmisel (1893) aastal kinni.

Viimasel ülikooli-aastal algas Tõnisson ka oma sulemehe-tegevust. Selleks sai ta tõuget V. Reimanilt. Tõnisson oli järjekordselt Reimani juures Kolga-Jaanis külas. Säääl toimus 1892. a. suvel kirikla rehes kirikuõpetaja algatusel kontsert. Selle kontserdi üle kirjutas Tõnisson „Postimehes“ arvustuse. See oligi Tõnissoni esimene sulesünnitus.

J. Tõnisson ja nn. Tartu renessanss.

Ühe esimese eesti juristina astus Tõnisson 1893. aasta algul ellu. Kohamuret tal polnud. Veel enne kui ta oli saanud ülikooli lõpetada ja koha suhtes ringi vaadata, oli teinud dr. K. A. Hermann talle ettepaneku tulla ametisse

„Postimehe“ toimetusse. Päätoimetajale olid Tõnissoni elava sisuga kirjutused lehes meeldinud ja sellepärast tahis ta noormeest ajakirjanduse alal ametisse rakendada. Tõnisson võttis kutse vastu ja tuli kohe päale ülikooli lõpetamist „Postimehe“ juurde.}}

„Postimehe“ toimetuses oli Tõnissonil tööd palju, kuna toimetuspere oli väike, kõigest 4-liikmeline, päätoimetaja ise juurde arvatud. Viimasest polnud palju kasu, sest tal oli tegemist muude üritustega ja lisaks oli ta veel haiglane. Suvel jäi ta toimetusetööst hoo pis eemale, minnes välismaale tervist parandama. Töö pääraskus ja vastutus lasusid Tõnissonil. Kuid Tõnisson tööd ei peljanud, nagu ta seda kunagi pole kartnud. Ta tuli kõigega hästi toime, suutes tuua lehe sisusse värsket vaimu ja äratades lugejate seas elevust. Tähtsamad küsimused, milles ta oma nooruslikku tuld ja temperamenti ning meelsust eriti sai avaldada, olid Eesti Kirjameeste Seltsi kinnipanek ja kavatsetav laulupidu eesti rahva vabastamise 75. a. juubeli puhul 1894. Neis küsimusis pörkas ta teravasti kokku oma päras-tise ägeda vastase A. Grenzsteiniga, kes oli tol ajal juba täiel määral venestamise sõiduvees, lauldes eesti rahvale surmalaulu. Tõnissoni kirjutused hõõgusid aga eesti rahvuslikust vaimust ja meel-susest.

„Postimehe“ toimetuses ei olnud Tõnisson täit aastatki. Lahkumise põhjuseks oli sobimatus päätoimetaja Hermanniga ja vähene palk, mida Tõnisson ei lugenud endale küllaldaseks. Muidu oli aga tal ajakirjaniku tegevus väga meeldima hakanud, nii et ta kavatses tulevikus iseseisva toi-metajana sellesse kutsesse rakenduda. Raskusi tegi aga küsimus, kuidas saada luba uue lehe jaoks, mis tol ajal oli väga raske. Et seda kergemalt hankida, selleks kavatses ta mõni aeg teenida Venemaal riigiametis ja luua enesele tea-tav positsioon.}} Juba oligi tal kavatsus sõita Siberisse, kau-gele Amuurimaale kohtuametisse, kui kodumaal esines uus ülesanne, mis teda siin veel ligi aasta kinni hoidis. See oli 1894. a. juubelilaulupidu. Tõnisson valiti selle sekretäriks.

Ta võttis oma üleannet kõige tõsidusega ja hakkas laulupeoks ettevalmistusi tegema. Laulupidu õnnestus hiilgavalt, kõigest Grenzsteini ja temameelsete vastutöötamisest hoolimata.

Pärast laulupidu teostas Tõnisson oma kavatsuse ja siirdus oktoobris 1894 Venemaale kohtuametisse, seekord aga mitte enam Amuurimaale, vaid Lõuna-Venemaale Oreli linna. Sääli teenis ta esialgu kohtuameti kandidaadina ilma palgata, mõne kuu pärast sai ta aga juba kohtu abisekretäri palgalisele kohale. Umbes aasta pärast õiendas ta vanema kohtuameti kandidaadi eksami ja määrati Maloarhangelski maakonda (Oreli kub.) kohtuuriija asetäitjaks.

Elu keerdkäigud on mõnikord imelikud. Veel enne kui Tõnisson sai mõteldagi sellele, et oma eluprogrammi hakata teostama ja omandama luba ajalehe väljaandmiseks, seadis olukord ta ihaldatud ülesande ette. Tõnissonil avanes võimalus hakata sama lehe iseseisvaks päätoimetajaks, mille juures ta paar aastat tagasi oli töötanud toimetuse liikmena. Sellest ei võinud ta mõni aeg tagasi veel undki näha, kuid nüüd sai see peagi reaalseks tõeks.

Kuidas see nii ootamatult tuli? Üsna lihtsalt. Hermann oli haiglane ja lehe toimetamise tööst tüdinud. Ta tahtis maksu mis maksab lehe ära müüa ja vaevast lahti saada. Ta nõudis lehe eest 7500, pärast 10 000 rubla. Tolle aja tähtsamad rahvuslikult häälestatud mehed, nagu V. Reiman, H. Koppel, O. Kallas, K. E. Sööt jt. astusid kokku, hankisid päämiselt laenu teel tarviliku summa ja otsid Hermannilt „Postimehe“. Toimetajaks otsustati kutsuda Tõnisson Venemaalt.

Kahtlust tekitas veel vaid küsimus, kas Tõnissoni kinnitatakse päätoimetaja kohale ja kuidas ta ise seniselt ameti-

kohalt lahti saab. Õnneks ei esinenud ses suhtes ülepääsematuid takistusi. I. nov. (u. k.) 1896 telegrafeerib K. A. Hermann Tõnissonile, et viimane on kinnitatud „Postimehe“ toimetajaks. Samal ajal saab Tõnisson vabaks ka oma ametikohalt ja sõidab kohe Tartu, et astuda tööle oma igatsetud tegevusalal. Esiialgu toimetab ta lehte veel ühes senise toimetajaga, kuid kuu aja pärast juba üksi.

„Postimehe“ kaudu algab Tõnisson 1896. a. lõpul oma elutööd, mis kestab ligikaudu 40 aastat. Esiialgu on leht kolme mehe omandus. Need on J. Tõnisson, O. Kallas ja H. Koppel. Varsti loobuvad kaks viimast oma omandusõigusest ja „Postimees“ jääb ainuüksi Tõnissoni omanduseks.

Primitiivsed on esialgu olud, milles ta lehte toimetama hakkab. Ei ole õiget toimetusruumigi. Samuti on lehe trükkimis- ja ekspedeerimisolud Hermannini trükkikojas viletsad.

Kõike seda arvestades hakkas Tõnisson kohe otsima oma trükkikoda ja korrapärasemaid ruume, kus oleksid koos toimetus, talitus ja võimaluse korral ka oma kirjastus ning raamatukauplus. Säärased enam-vähem vastavad ruumid leidis ta Raekoja alumisel, õieti keldrikorral. Kui üüriraha asjus kokku lepitud, koliski Tõnisson „Postimehega“ 1897. a. lõpul sinna ja muretses vastava trükkikoja sisseade. Sinna mahtusid kõik eelmainitud asutised.

Kuid olude arenedes ja nõuete suurenedes jäid ka need ruumid varsti kitsaks ja mõne aasta pärast oli Tõnisson jällegi sunnitud uusi ja paremaid ruume otsima. Need leidis ta Rütli tänavas, kus asusid Schrammi õlletehase majad, mis läksid ostuteel Tartu Põllumeeste Seltsi abiesimehele V. Leinbaumile. Sinna kolis „Postimees“ 1903. a. kõigi oma asutistega ja sinna jäi ta kauemaks ajaks, kuna

need ruumid üldiselt vastasid ajanõudeile. Uutes ruumides seati sisse elektergi, mis oli esimene sellesarnane üritus Tartus.

Niisamuti hoolitses Tõnisson ka lehe sisu eest, et see oleks ajakõrgusel. Selleks organiseeris ta laialdase kaastööliste võrgu, tõstis kordkorralt toimetusliikmete arvu ja suurendas lehe kausta. Kui 1897. a. algul töötas „Postimehe“ toimetuses kõigest 3 meest, oli 1903. a. neid 7, 1905. a. 10 ja 1907. a. juba 13.

„Postimehe“ tehnilise külje tõstmist ja sisu eest hoolitsemist oskasid lugejad tarviliselt hinnata. Kuid mida päätoimetaja ise kõige tähtsamaks pidas ja mida ka lugejad kõige enam hindasid, oli lehe meelsus ja vaim. „Postimehe“ meelsust ja vaimu kandis kindel rahvuslik ideoloogia, mida Tõnisson rõhutas igal sammul esimesest hetkest pääle, kui ta hakkas „Postimeest“ toimetama. Selles suhtes esineb ta uue liikumise ideoloogina. Seda ajastut tunneme Tartu renessansi nime all. Liikumine võttis varsti ülemaalise ulatuse. Uus ja värske vaim avaldus kõigepäält eesti keele kui avaliku haritlase kõnekeele propageerimises, mis tundus tol ajal nagu mingi revolutsioonina. „Tõnisson kõneles igal pool kangekaelselt ja julgelt eesti keelt,“ ütleb J. Kõpp oma mälestustes. Selles suhtes oli Tõnisson leppimatu ja konsekventne, oli otse fanaatiline. Oma päevikus 1900. a. ütleb ta, et mis säärane variserlus tähendab, kui salaja kiidetakse kangesti eesti keelt, avalikult ei julgeta seda aga kõnelda.

Oma ideoloogia põhialuseid ja lähtekohti rõhutas ta alatasa „Postimehes“ ja ka avalikkudes kõnedes. Neid põhialuseid võib järgmiselt kokku võtta: eesti rahvas peab taotlema rahvuslikku iseolemist, poliitilise, kultuurilise ja majandusliku eneseteosta-

mise alusel ja oma elu arendama kõlbelises suunas. See on Tõnissoni programm, mis on oma põhilistes joontes kogu aeg jäänud sekssamaks.

Neid Tõnissoni ideoloogia aluseid ja lähtekohti oskas ka laiem ringkond hinnata ja koondus tihedalt „Postimehe“ ümber, mida näitab kõige selgemini lehe lugejate arvu kiire ja järjekindel tõus. Kui 1896. a. lõpul oli „Postimehel“ kõigest 600 lugejat, siis oli neid 1900 juba üle 5000 ja 1905 üle 15 000. Eks need arvud kõnele selget keelt.

Oma rahvuspoliitilises tegevuses asus Tõnisson opositsiooni ja võitlusse kõigiga, kes ei tahtnud tunnustada eesti rahvuslikku eneseteostamist. Seda võitlust tuli tal arendada ühelt poolt välisel, teiselt sisemisel rindel. Välispoliitilisel rindel arenes tal äge võitlus balti sakslusega ja Vene riigivõimuga. Võitluses sakslusega olid tüliareenideks maa- ja linnaomavalitsused, kirik, kool, alkohol, Tartu põllumajanduslikud näitused, üldse sakslaste eesõigused igal alal meie maa avalikus elus. See võitlus arenes kõigepäält sulesõjas „Postimehe“ ja saksa ajakirjanduse vahel ning Tartu linnavalitsuses, eriti aastail 1902—1906, mil Tõnisson oli linnavolikogu liige. Eestlaste ja sakslaste vahekord läks koguni nii teravaks, et viimased kuulutasid eesti äride vastu boikoti.

Võitlus vene valitsusvõimuga oli palju raskem ja kardetavam ning nõudis osavat taktikat, sest siin võidi iga silmapilk Tõnissoni leht ja suu sulgeda. Igal sammul olid teda siseminister, kuberner ja tsensor takistamas, nii et väga vähe sai seda ütelda, mis tahtis ja mõtles. Pääküsimumsteks, milles Tõnissonil tuli vene rindel võidelda, olid samuti kooli- ja kirikuküsimused, sest just kiriku- ja koolipoliitikaga tahtis vene võim eesti rahvast oma rüppe tõmata ja magama uinutada.

Sisemisel rindel arendas Tõnisson kõigepäält võitlust A. Grenzsteini ja tema venestamispoliitika vastu. Viimase seisukord oli märksa kergem kui Tõnissonil, sest tema seljataga seisis vene võimumehed. Kuid seda ägedam oli Tõnissoni ründamine, mis lõppes sellega, et Grenzstein oli sunnitud võitlusväljalt võidetuna lahkuma ja kibestunult koguni kodumaalt eemalduma.

Kui A. Grenzsteiniga võitlus oli lõppenud, algas 1901. aastal Tõnissonil võitlus K. Pätsu ja tema „Teatajaga“. „Teataja“ kuulutas uueks põhimõtteks majandusidee ja püüdis naeruvääristada Tõnissoni rahvusideed. Sellest tekkisid teravad kokkupõrked ja arenes võrdlemisi äge võitlus Tõnissoni ja Pätsu vahel. Nüüd tagantjärele tundub, et see võitlus oli üsna mõttetu, sest oli ju Tõnisson tol ajal üks eesti majanduselu suurimaid organiseerijaid. Sellest johtuski, et see võitlus jooksis tühja.

Hoopis ulatuslikumana esineb J. Tõnissoni võitlus P. Speeki ja ta „Uudistega“. Siin peituvad vastuolu põhjused märksa sügavamal. Tõnisson võitles rahvuse-, Speeki aga klassi-rindel. Võitlus algas kohe, kui „Uudised“ hakkasid ilmuma 1903. a., ja kestis vahetpidamata kuni 1905. a. lõpuni. Kuna mõlema mehe ideoloogilised lähtekohad olid selgelt piiriteldud, siis seda ägedam oli võitlus, milles põrkas kokku kaks maailmavaadet: kodanlik ja sotsialistlik. Tõnisson kaitses rahvusideed ja võitles kodanliku maailmakorra eest. Speek kaitses klassiideed ja võitles sotsialistliku maailmakorra eest, esinedes tööliste huvide kaitsjana.

Kõige intensiivsemaks kujunes Tõnissoni poliitiline võitlus 1905. ja 1906. aastal, mil poliitilise elu lained käisid kõrgelt. Võitluse ägeduse ja elevuse põhjustas 1905. a. revolutsioon. Tõnisson asus selle revolutsiooni suhtes seis-

kohale, et eesti rahval ei tule sel puhul tulle minna ja enast veristada suure Venemaa eest, kuna ei ole loota, et revolutsioon antud oludes suudaks muuta Venemaa isevalitsuslikku korda. Venemaa revolutsiooni lainetesse sööstes saaksime vaid kahju. Revolutsiooni tegemise asemel peab eesti rahvas Tõnissoni arvates seaduslike abinõudega oma õiguste eest võitlema ja rahvuslikku, kultuurilist ning majanduslikku iseolemist taotlema. See oli kaine ja ettenägelik vaatekoht.

Tõnissoni seisukoht 1905. a. revolutsiooni suhtes põhjustas, et teda pahemalt poolt tembeldati äärmiseks tagur-laseks, koguni mustasajaliseks, samal ajal aga sakste ja maruvenelaste poolt revolutsionäärriks ja mässajaks, eriti pärast seda, kui 1905. a. revolutsioon maha suruti ja reaktsioon algas. Tõnisson aga võitles edasi rahva õiguste eest.

Pahempoolsetega pörkas Tõnisson kõige teravamini kokku Tartus peetud ülemaalisel rahvaasemikkude koosolekul. Keisri manifestiga 30. oktoobrist 1905 oli Venemaa rahvastele antud mõningaid poliitilisi vabadusi. Neid kasutades asutab Tõnisson esimese eesti poliitilise erakonna „Eesti Rahvameelse Eduerakonna“ nime all ja kutsub detsembri algul Tartusse kokku ülemaalse rahvaasemikkude koosoleku. Koosolekust võttis osa ligikaudu 1000 saadikut. Pahempoolne vool, mida juhtis tookord J. Teemant, oli hästi organiseeritud ja saavutas hääletamistel enamuse. Meeleolu koosolekul oli nii pinev, et tekkis segadusi, mis ähvardasid muutuda rüselamiseks. Tõnisson nähes, et koostöö vastasrinnaga on võimatu, lahkus oma poolehoidjatega ja asus nendega koosolekut jätkama teises ruumis. See lõhe on üheks tähtsamaks lüliks 1905. a. sündmuste ahelikus ja kajastub meie ühiskondlikus elus veel kaua aega tagant järele. Aeg on näidanud, et Tõnissoni ja

tema poolehoidjate seisukohad ometi õigemad olid ja Tõnissoni selles lahingus kaotajaks pooleks ei saa pidada, kuigi see tol momendil nii näis.

Vene valitsus, kes vahepeäl näis juhtimise rahva üle kaotanud olevat, muutus varsti seisukorra peremeheks. Pandi kehtima sõjaseadus ja saadeti karistussalgad rahvast rahustama ja revolutsiooni summutama. Eestile saabusid sünged ja rusuvad ajad. Sõjaseaduse raudne vanker veeres üle maa ja ei hävitanud üksi revolutsiooni laineid, vaid takistas igasuguseid rahvuslikke eluavaldusi. Karistussalkade julmus ajas ägama kogu maa ja rahva. Enamik revolutsiooni juhte põgenes ja rahvas jäi saatuse hoolde.

Kui nüüd kõik käremeelsed kõnelejad kadusid ja vaikisid, siis oli Tõnisson see, kes kohale jäi ja jälle häält tõstis. Niisama julgelt ja resoluutselt, nagu ta äsja oli võidelnud revolutsiooni äärmuste vastu, võitles ta nüüd sõjaseaduse ja karistussalkade karmuse ja julmuse vastu. Kõige julgema sammu astus ta sellega, et algatas protestitelegrammi saatmist vene ajalehtedele karistussalkade julma tegevuse vastu. Telegramm, kuhu alla kirjutas 25 Tartu tegelast, saadeti ära ja selle mõju andis end varsti tunda: karistussalkade tegevuses kadus hoog ja see lõpetati varsti hoopis. Telegrammi saatmine ähvardas meestele, eriti Tõnissonile, saatuslikuks saada, kuna ei puudunud palju, et neid oleks sõjaväljakohtu kätte antud.

Tõnissoni vahekord vene tagurlastega ja balti sakslastega muutus eriti teravaks; nendele olid saabunud nüüd jälle saamapäevad. Nad süüdistasid eestlasi kõige raskesti revolutsiooni tegemises. Tõnisson esines väärilise eesti rahva kaitsjana ja tema õiguste eest võitlejana.

Millise julguse ja kindlusega Tõnisson vene võimude vastu välja astus, seda näitab tema kokkupõrge kindralkuberner Sollogub'iga.

Viimane oli karistussalkade ülemjuhiks ja ähvardas rahutuid inimesi tervete valdade kaupa maalt välja saata. Tõnisson kirjutas sel puhul „Postimehes“:

„Kas siis kindralleitnant Sollogub õige arvab, et tema nüüd sõjaseaduse päevil Baltimaal kõike seadust ja õigust tähele panemata võib jätta ja oma sõjamehelikku tahtmist maksma võib panna?!

Just rahu ja korra pärast avaldame meie seaduse ja õiguse nimel kõige ägedamat protesti kindralleitnant Sollogubi poolt väljasaadetud kuulutuse vastu...“

Säärase kuulmatu ülesastumise pärast tsaariaegse võimumehe ja sõjaseaduse vastu karistati „Postimeest“ 1000-rublalise rahatrahviga ja kui Tõnisson uue kindral-kuberneri vastu ka teravalt üles astus, siis suleti leht sõjaseaduse ajaks.

See aasta sai Tõnissonile suureks triumfi-aastaks, nii et kogu rahva tähelepanu pöördus jälle temale. Temal võimaldus nüüd hakata kõrget poliitikat ajama Vene esimeses riigiduumas¹⁾, kuhu ta valiti eesti rahva saadikuna. Ta valiti sinna üksmeelselt ja tema ärasaatmine Peterburi (mais 1906. a.) kujunes suureks rahva vaimustusavalduks, eriti raudteejaamades, kust ta rongiga läbi sõitis. Tõnisson ei petnud rahva usaldust. Ta esines Vene riigiduumas vääriliselt, äratades oma kõnedega tähelepanu kõigide liikmete juures. Eriti suurt tähelepanu äratasid ta kõned karistussalkade tegevusest Baltimail ja maaküsimusest.

Kahjuks ei saanud riigiduumas palju ära teha, sest varsti saadeti ta laiali. Protestiks laialisaatmise vastu sõitis osa saadikuid Viiburi, kus koostati kuulutus üleskutse, milles soovitati rahval valitsuse korraldusi boikoteerida. Ka Tõnisson kirjutas üleskutsele alla. Selle eest pidi ta, nagu teisedki allakirjutajad, kolm kuud kinni istuma ja kaotas õiguse aktiivsest poliitilisest elust osa võtta.

1) Riigiduumaks nimetati ennerevolutsioonilist Vene parlamenti, mis esmakordselt kokku kutsuti 1906. a.

Nüüd algasid Tõnissonile ja „Postimehele“ rasked ajad. Teise riigiduuma valimistel tegi ta küll ägedat kihutustööd oma erakonna kasuks, ise ei saanud ta aga enam kandideerida, kuna oli Viiburi üleskutsele allakirjutamise pärast poliitilised õigused kaotanud. Kuid teisegi riigiduuma saatus ei olnud parem kui esimese oma. See saadeti samuti varsti laiali. Selle järele algas reaktsioon oma võidukäiku ja surus Venemaa poliitilise elu kitsastesse raamidesse, meie maa loomulikult ka kaasa arvatud. „Postimees“ pandi mitmel korral Vene võimude poolt kinni ja ka muidu olid olud nii kitsad, et saadi vaevalt hingata. Tõnisson tegi poliitilises elus, mis võis, kuid seda tegu ei saanud reaktsiooni-aja oludes olla kuigi palju. Säärane olukord kestis kuni Maailmasõjani 1914. a.

Kuid mida vähem sai Tõnisson teotseda poliitilisel alal, seda enam teotses ta nüüd eesti rahva majandusliku ja kultuurilise elu arendamiseks.

Juba 1897. a. valiti Tõnisson Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks ja sel kohal püsis ta tervelt 20 aastat. Seltsi kaudu hakkas ta Tartus eesti näitusi organiseerima ja viis need nii kõrgele astmele, et saksa näitused neist kaugele maha jäid. Tartu näitused kujunesid üritusteks, mis äratasid tähelepanu kogu maal. Tõnissoni algatusel kutsus Tartu Eesti Põllumeeste Selts kokku Eesti põllutöö kongresse, korraldas põllunduse, karjanduse, koduse majapidamise, aianduse ja mesinduse kursusi ja asutas aia- ja põllutöökooli, samuti katsetalu ning põllumajandusliku ajakirja, propageeris põllunduse kõrval väiketööstuse ja laevanduse arendamist jne.

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi tegevusest kasvas välja eesti ühistegelik liikumine, mille tõeline isa, algataja ja esimene teostaja oli jällegi Tõnisson. Eesti ühistegeliku

liikumise eesmärgiks oli vabastumine sakste majandusliku eestkostmise alt ja varandusliku jõukuse arendamine eestlaste seas. Selleks asutati 1902. a. esimene eesti rahaasutis — nimega Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisus, millele järgnes sellesarnaseid asutisi varsti üle maa. Tõnissoni kaastegevusel asutati 1904. a. ka Eesti Vastastikune Krediidühisus ja 1908. a. Tartu Eesti Majandusühisus.

Niisamuti tekkis Tõnissoni õhutusel üle maa igasuguseid omaabi organisatsioone, nagu rehepeksu-, piima- jne. ühingud, mis löid varsti uue olukorra meie põllumajanduse alal.

Hariduse alal teotses Tõnisson esmajoones „Vanemuises“, mille liikmeks ta astus juba 1897. a. Siin ta ründas senist teatri tegevust ja nõudis reformi eriti repertuaari alal, milline reform ka teostati.

Üheks valusamaks probleemiks oli „Vanemuise“ ruumide küsimus. Tõnissoni algatusel ja juhtimisel laiendati esiteks vana „Vanemuise“ hoonet ja kui see ära põles, siis ehitati hoone Aia tänavale. „See on Tõnissoni raudse tahte saadus,“ öeldakse „Vanemuise“ juubelialbumis. Kui „Vanemuise“ hoone 1906. a. oli valminud, võis alata sääl mitmekülgne kultuuriline tegevus. Tõnisson töötas igal alal pidevalt kaasa. Muuseas hakati tema algatusel pidama sääl ka üldhariduslikke kursusi, millest kujunes välja meie esimene rahvaülikool oma esialgsel kujul. Tõnisson on seega meie rahvaülikooli-liikumise isa.

Tähtsaks tegevusalaks on Tõnissonil olnud algusest pääle karskusliikumine. Sellel alal ta on teotsenud vahetpidamata kuni viimase ajani. Karskusliikumine on talle olnud mitte niipalju eetiliseks kui sotsiaalseks probleemiks. Ta tahtis rahvast vabastada joomise küüsisist rahva enda parema tuleviku nimel. Võitlust alkoholiga arendas ta kõigepäält „Postimehes“ ja karskuskongressidel.

Pidades otsustavaks teguriks rahva hariduse alal emakeelset kooli, organiseeris Tõnisson Tartus Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi. Viimane kutsus 1906. a. ellu esimese eesti tütarlaste gümnaasiumi. Tartu eeskujul asutati sääraseid seltse ja koole mujalegi. Tõnissoni algatusel ja kaastegevusel asutati 1907. a. uus kirjanduslik organisatsioon — Eesti Kirjanduse Selts, mis taotles olla Eesti Kirjameeste Seltsi järeltulija. Samuti on Tõnisson juhtivalt tegev olnud Eesti Rahva Muuseumi asutamisel 1909, laulupäeva korradamisel samal aastal, eesti kultuurnädalate ja hariduspäevade organiseerimisel mitu aastat järgemööda jne. See oli määratu ulatusega kultuurprogramm, mida Tõnisson teostas reaktsiooni-aastail ja mis aitas kaasa eesti rahva kultuuristumisele suurte sammudega, nii et võidi kultuurrahvana 1918. a. võita kätte iseseisvus.

Isiklikus elus oli Tõnisson hoopis tagasihoidlik ja vähenõudlik. Eraelu temal nagu ei olnudki. Alatasa rühmamine ja töötamine — see oli tema osa. Ei olnud tal õiget söögi-ega magamisaega. Arusaadav, et seetõttu kannatas ta tervis ja ta muutus närviliseks, mistõttu tema ligemal kaastöölisil tuli tihti temalt ülekohut kannatada. Olles ülinõudlik enese vastu, oli ta seda ka teiste suhtes. Ta ise kannatas oma närvikkuse all kõige rohkem.

Alatise töötamise ja teotsemise tagajärjel muutus vahetevahel ta tervis nii halvaks, eriti praeguse sajandi algul, et ta tihti mõlgutas surmamõtteid. Tema seesmist kriisi suurendasid ka „Postimehe“ võlakoorem, mis enam-vähem ikka on lehte rõhunud, ja tsensori tagakiusamised.

Venemaalt Tartu tulnud, asus ta esialgu Virkhausi majja, praegusele Narva tänavale korterisse. Säält siirdus ta 1898. a. Tööstuse tänavale, kuhu oli ühes vend Jüri-ga omandanud väikese krundi ja asutanud aiaäri. 1908. a.

ehitas ta samale krundile teise suurema maja ja asus sinna elama. Säääl elab ta praegugi. Ühtlasi omandas ta kahe vennaga „Erika“-nimelise talu Tartu ligidal, kuhu ka asutati aiaäri.

1910. a. toimub Tõnissoni isiklikus elus tähtis sündmus. Ta abiellub. Tõnissoni valituks osutus preili Hilda Lõhmus, kellega tal kujunes haruldaselt õnnelik perekonnaelu. Sellest abielust on sündinud 3 poega ja 2 tütart. Poegadest on Heldur advokaat, Rein suri 16-aastase noormehena, kuna eriti andekas ja silmapaistev Ilmar sai hiljuti (1939) õnnetut surma. Tütarest õpib Hilja ülikoolis ja Lagle gümnaasiumis.

Maailmasõja ja revolutsiooni ajastu 1914 — 1918.

Maailmasõda, mis plahvatas 1914. a. kesksuvel, aetas Euroopa riigid ja rahvad täiesti uude olukorda. Järsku oli rahvusvaheline olukord muutunud sootu teiseks. Ka eesti rahvale oli selge, et senine olukord tema elus ei jää enam kauaks kehtima. Embkumb, kas tema saatus muutub märksa paremaks senisest või läheb veelgi halvemaks.

Kuidas suhtus uude olukorda selline kaugelenägeliku pilguga mees, nagu seda oli Tõnisson? Esialgu oli ta hoopis pessimist, kartes, et kaks vägevast vastast ja vaenlast, Venemaa ja Saksamaa, kokku põrgates meid nagu raudsete tangide vahele võtavad ja ära purustavad. Sellele olukorrale oli Tõnisson „Postimehes“ juba korduvalt tähelepanu juhtinud. Nüüd olid need saatusrikkad päevad käes.

Kuid Tõnissoni pessimism vähenes, kui ta nägi, et Saksamaa ei jõudnud idarindel nii ruttu edasi ja meie maa jäi esialgu sõjaohust puutumata.

Hiljemini aga, kui Vene olukord halvenes ja sakslased juba Kuramaale jõudsid ning lätlased sõjakeerdu sattusid, läks Tõnisson jälle pessimistlikumaks. Ta soovitas lätlaste eeskujul meilgi rahvuslikke väeosi organiseerida, kes astuksid vajaduse korral välja oma maa kaitseks. Neil väeosadel pidi rahva silmis olema suur moraalne tähtsus ja nad pidid tõstma eesti rahva kaalu ka Vene valitsuse juures. Ühtlasi õhutas Tõnisson salaja, et eesti mehed hoiaksid oma elu vene sõjas ja asjatult ei laseks ennast tappa suurel hulgal, mis nõrgestaks rahva elujõudu.

Eesti väeosade asutamisest ei tulnud seekord midagi välja, sest Tallinna tegelased olid sellele mõttele mitmesugustel kaalutlustel vastu. Samal ajal aga arenesid sõjasündmused üha edasi ja vaenlane tuli Eestile alatasa ligemale, nii et sõjapõgenikud jõudsid otsaga juba meie-maale. Seda nähes hakkas Tõnisson kaaluma võimalust, kuidas laiematele rahvahulkadele kindlustada rahulikku enesetunnet. Ta kavatses luua „Eesti Komiteed“, kui seltskondlikkude organisatsioonide esindust, mille tegevus haaraks kogu Eesti maa-ala ja ulatuks eesti asundustessegi väljaspool ko lumaad. Ametivõimud ei andnud luba Eesti nimelist komiteed organiseerida, küll aga lubati kujundada säärast organisatsiooni Põhja-Balti komitee nime all.

1915. a. teisel poolel organiseeriski Tõnisson Põhja-Balti komitee, mis etendas hiljem meie maa omaabis suurt osa. Keskkomitee asus Tartus ja abikomiteed teistes linnades ning maal. Komitee otseseks ülesandeks oli hoolitseda sõjapõgenejate eest ja, mis kõige tähtsam, hoiatada inimesi, et nad kergemeelselt oma kodu ja maad maha ei jätaks ja uisapäisa võõrsile õnnetusse ei jookseks.

Eriti intensiivselt teotses Põhja-Balti komitee Maailmasõja lõpu poole, kui saksa-vene rinne nihkus meie lähe-

dale. Ta rahustas paanikasse sattunud rahvast, aitas peh-
mendada sõjaväelisi rekvitsitsioone, takistas meie maa
evakueerimist sõjavõimude poolt, eriti aga astus resoluut-
selt üles Tartu ülikooli evakueerimise vastu.

Vene 1917. a. revolutsioonisse suhtus Tõnisson hoopis
teisiti, kui 1905. a. liikumisse. Ta usub kindlasti revolüt-
siooni võidusse ja kutsub kokku Põhja-Balti komitee ja abi-
komiteede esindajate üldise koosoleku, kus otsustatakse
saata Vene ajutisele valitsusele telegramm, milles soovi-
takse, et Eestis tuleks kiires korras teostada laialdane auto-
noomia.

Päale selle sõidab Tõnisson Peterburi, kus saab isikliku
tutvuse tõttu kokku pääminister G. Lvov'iga, kellelt saa-
vutab põhimõttelise nõusoleku autonoomia loomiseks Ees-
tis. Peterburist tagasi tulnud, kutsub ta Põhja-Balti komitee
maakondade ja linnakomiteede esindajad 24. märtsiks
Tartu kokku, et nõu pidada rahvusliku autonoomia asjus.
Koosolek kestis kolm päeva ja sääl võeti lõplikult vastu
Eesti autonoomia põhialused. Muuseas tuli Tõnissonil sel
koosolekul äge kokkupõrge koosolijate enamikuga selle-
pärast, et ta pooldas Eesti jaotamist kaheks kubermanguks.
Eesti autonoomia seaduse eelnõu koostamiseks valiti sel
koosolekul 4-liikmeline komisjon, kes pidi selle esitama
ka pääminister Lvovile. Sellesse komiteesse kuulus ka Tõ-
nisson.

Seaduseelnõu esitati. Vene Ajutine Valitsus kinnitas
selle osalt muudetud kujul. Kehtima hakkas see 5. juulil
1917.

Selle seaduse alusel toimusid juuli algul Eesti Maanõu-
kogu valimised. Maanõukogu liikmeks valiti ka Tõnisson.
Maanõukogu avamisega ühel ajal peeti Tallinnas Eesti
Rahvuskongressi, millest ka Tõnisson saadikuna osa võttis.
Kongressi ülesandeks oli eesti rahvuslike erisoovide

tähistamine suurel ajaloolisel silmapilgul. Tõnissonile valmistas see kibeda pettumuse, kuna tema tõrjuti sääli juhtivalt kohalt kõrvale, tema, kelle otsesel mõjutusel Eesti autonoomia eelnõu Vene Ajutise Valitsuse juures oli läbi viidud. Kõrvaletõrjumise põhjuseks oli vana vimma ja vastuolu, mis valitses Tõnissoni ja Tallinna rinde vahel, kes tundis oma arvulist üleolekut ja tahtis Tõnissoni nüüd lüüa reast välja.

Maanõukoguski, mis nüüd pidevalt koos käis, ei kuulunud Tõnisson juhtivatesse organitesse, kuid etendas sääli ometi silmapaistvat osa oma sõnavõttudega ja ettepanekutega, eriti Maanõukogu tegevuse lõpu poole, millal hakkas üha rohkem selguma, et Venemaa on varsti omaga läbi ja asub anarhia teele. See oli Tõnissonile täiesti selge, pärast seda kui ta oli Maanõukogu saadikuna osa võtnud riiklikust nõupidamisest Moskvas augustis 1917. a.

Eriti ulatusliku tähtsusega on tema sõnavõttud Maanõukogus 7. sept. koosolekul, kus ta toonitab juba julgelt ja kindlalt, et poliitiliseks ideaaliks peab eestlastel olema oma riiklus, millises suunas teotsedes tuleb käesolevat silmapilku kasutada. Tookord ei leidnud Tõnissoni julged mõtted veel täit poolehoidu, kuid varsti, juba mõne kuu pärast, saabus aeg, kus kõigil rahvuslikult mõtlevalil eestlasil tuli see seisukoht omaks võtta.

See aeg saabus kohe päale enamlaste riigipööret Venemaal 7. nov. Siis kirjutas Tõnisson juba avalikult „Postimehes“, et Eesti demokraatlik vabariik peab teoks saama ja et Maanõukogu peab kogu võimu maal enda kätte võtma. Need seisukohad kiitis hääks ka Eesti demokraatliku erakonna asemikkude omavaheline nõupidamine novembri teisel poolel.

Iga järgnev päev tegi selgemaks, et tuleb kiires korras

sellele teele asuda. Maanõukogu koosolekul 28. nov. võetaksegi Tõnissoni ettepanekul vastu resolutsioon, milles Maanõukogu kuulutab enese ainsaks kõrgema võimu kandjaks Eestis. Kohe selle järele lõpetati Maanõukogu koosolekud. Vahepääl oli hulkk enamlikult häälestatud inimesi tulnud Toompeale, et Maapäeva laiali ajada. Säääl tuli kokkupõrge Maanõukogu saadikute ja kokkukogunenud enamlaste vahel, kus mitmed Maanõukogu liikmed said raskesti kannatada, eriti aga Tõnisson, kes vaevu pääses surmast, kuna teda rünnati kõige tooremalt.

Maanõukogu tegevusest vabanenud, tuli Tõnisson Tartu ja avaldas „Postimehes“ julge otsuse, milles Maanõukogu kuulutab enese ainsaks kõrgemaks võimuks Eestis. See Tõnissoni samm ajas enamlased äärmisele vihale. Nad tungisid „Postimehe“ juurde sisse, toimetasid säääl metsikut rüüstamist, arreteerisid Tõnissoni ja viisid ta samal ööl enamlaste juhi V. Kingissepa otsesel korraldusel Tallinna. Säääl kuulas teda Kingissepp isiklikult mitu korda üle, süüdistades teda enamliku korra vastu töötamises. Tõnisson kaitses ennast julgelt, leidmata enesel olevat mingit süüd. Kas lugupidamisest Tõnissoni vastu või mõnel muul põhjusel otsustasid viimaks enamlased Tõnissoni vabastada tingimusel, et ta kohe lahkub Eestist ja asub välismaale. Tõnisson protesteeris esialgu selle nõude vastu, kuid kui nägi, et teist teed pääsemiseks ei olnud, kuna muidu oleks ta Kroonlinna saadetud ja säääl oleks teadagi mis sündinud, nõustus ta Eestist lahkumisega. Teinud korralduse „Postimehe“ vastutava toimetaja ja väljaandja asjus, kelleks määras A. Bachmanni (praeguse nimega Randalu), lahkus ta ühes perekonnaga kodumaalt, siirdudes Peterburi kaudu Soome ja sääält edasi Skandinaaviasse. Soomes arreteeris üks eesti enamlastest ta veel kord, ähvardades teda saata Kroonlinna. Viimaks, pääle pikki läbirääkimisi, oli mees

nõus Tõnissoni vabastama tingimusega, et ta saab 100 rubla.

Pärast lühikest peatust Helsingis suundub Tõnisson Stokholmi. Sääb hakkab ta kohe teotsema esimese Eesti diplomaadina ja Eesti välisdelegatsiooni juhina, arendades Eesti diplomaatilisi vahekordi välisriikidega. Selle tegevuse esimeseks avalduseks on kõigepäält märgukiri liitriikidele, milles ta palub Eesti iseseisvuse tunnustamist. Edasi avaldab Eesti välisdelegatsioon protesti rüütelkonna tegevuse vastu, kes taotleb Baltimaid ühendada Saksa riigiga. Need on Eesti välisdelegatsiooni tähtsamad sammud ja neil on suured tagajärjed. Välisdelegatsioon teotses Tõnissoni juhtimisel esiti Stokholmis ja siis Kopenhaagenis kuni novembri 1918 a., mil langeb saksa okupatsioon ja Tõnisson saab kodumaale tagasi tulla.

Tõnissoni tegevus iseseisvas Eestis.

Sel ajal kui Tõnisson viibis välismaal ja koos teiste välisdelegatsiooni liikmetega võitles Eesti huvide eest rahvusvahelises poliitikas, kuulutati Eesti iseseisvaks. Saksa okupatsiooni raudse rusika all ei saadud seda iseseisvust küll kuigi suurel määral rakendada ega arendada, kuid salajane organiseerimistö käis siiski. Kui novembris 1918 Saksa võimupäevad olid läbi, asus meie oma Ajutine Valitsus ja Maapäev kohe tegevusse. Välismaalt tagasi tulnud, annab Tõnisson kohe Ajutisele Valitsusele ja Maapäevale aru välisdelegatsiooni tegevusest, ühtlasi informeerides neid läbirääkimistest, mida välisdelegatsioon pidas Ameerikast vilja ja liitriikidelt sõjalise abi saamiseks.

Kui enamlased hakkasid pääle saksa okupatsiooni liginema Eestile, et noort vabariiki hävitada ta eos, siis esitas

Tõnisson valitsusele poolvabatahtliku mobilisatsiooni kava, mille alusel pidi toimuna eesti rahvaväe esimene kokkukutsumine. Samal ajal saadeti ta Vabariigi Valitsuse ülesandel portfelliga ministrina Soome hankima relvi Eesti rahvaväele. Sääl teotses ta hääde tagajärgedega. Soomest ei saanud Tõnisson enam kodumaale tagasi tulla, sest talle teatati, et tal tuleb otseteed minna Eesti esindajana Pariisi rahukonverentsile. Säärane teguviis Ajutise Valitsuse poolt ilma isikult nõusolekut küsimata pahandas Tõnissoni ja ta protesteeris sellise käitumise vastu. Kuid see ei aidanud midagi, sest teda nähtavasti nüüd ei tahetud näha teotsemas kodumaal.

Tõnissonil tuli minna Pariisi rahukonverentsile, kus tema tähtsamaks ülesandeks oli memorandumi koostamine Eesti iseseisvuse tunnustamise asjus.

Rahukonverentsilt tuli Tõnisson märtsis 1919. a. kodumaale tagasi, kus tehti parajasti ettevalmistusi Asutava Kogu valimisteks. Neil valimistel valiti Tõnisson Rahvaerakonna nimekirja järgi Asutava Kogu liikmeks. Pärast Ajutise valitsemiskorra vastuvõtmist Asutava Kogu poolt kutsuti Tõnisson O. Strandmanni valitsusse välisministri kohustetäitjaks. Sellele kohale asus ta välispoliitiliselt keerulisel ajal, mil Põhjaarmee liitlaste toetusel tungis kallale Peterburile ja Landesveer ründas Eestit. Tõnissoni sammud välisministrina olid sel puhul targad ja taktilised, eriti Landesveeri kallaletungi suhtes. Ta oli igasuguse kokkuleppe vastu Landesveeriga.

Sellel nii sise- kui välispoliitiliselt väga raskel ja keerulisel ajal lahkus O. Strandmanni valitsus ja uue valitsuse moodustamiseks tehakse ettepanek Tõnissonile. Viimane võttis ettepaneku vastu ja kujundas valitsuse rahva- ja tööerakondlastest ning sotsiaaldemokraatidest.

Uus valitsus astus ametisse väga vastutusrikkal ajal, mil Eestil oli palju kaotada, aga ka palju võita. Tõnisson seisis valitsuse juhina keerulises olukorras ja igati oma ülesande kõrgusel. Kõigepäält likvideeris ta julgete samumudega kütte- ja toiduainete kriisi, muretses varustust sõjaväele, pani kindlakäeliselt piiri lüüasaanud loodearmee- laste valgumisele Eesti piiridesse ja hävitas sõjategevuse seljataga korrupsiooni, mis oli tekkinud salaviina põletamise ja spekulatsioonide kujul.

Samal ajal läksid lahingud enamlastega Narva rindel üha ägedamaks. Arvestades meie vägede rasket olukorda, käis Tõnisson isiklikult rindel kaitsekraavides sõdureid julgustamas. Ühtaegu käisid ka pinnasondeerimised ja läbiriääkimised rahu asjus, mida Tõnisson luges kiiresti vajalikeks ja mida tuli tema arvates teha niipea kui võimalik. Kui enamlased ettepaneku teevad alata rahuläbiriääkimisi, siis on Tõnissoni valitsus ettepanekuga kohe nõus ja detsembri algul algavad läbiriääkimised. Need lõpevad õnnelikult detsembri lõpus, pääle seda kui vahepääl olid olnud mitmed kriitilised silmapilgud ja oli ähvardamas isegi läbiriääkimiste katkestamise oht. Eesti rahudelegatsiooni juhi J. Poska osavuse ja diplomaatlikkuse tõttu saadi üle kõigist raskusist ja vaherahu võis kehtima hakata 3. jaanuaril 1920. a. Lõplik rahuleping kirjutati alla sama aasta 2. veebruaril.

Eesti-Vene rahu oli määratu suure sise- ja välispoliitilise tähtsusega sündmus, mis toimus Tõnissoni valitsuse ajal. Pääle rahutegemise ja sõja lõpetamise võeti Tõnissoni valitsuse ajal vastu ka mitmed tähtsad seadused, nagu avalikkude algkoolide seadus jt.

Tõnissoni kabinet valitses kuni juuni alguseni, mil ta pidi lahkuma sotsiaaldemokraatide lahkumise tõttu koalitsioonist. Pääle seda kujundas Tõnisson uue valitsuse, mis

püsis kuni oktoobri lõpuni, mil seegi lahkus. Põhjuseks oli kõrgematele sõjaväelastele tasumaksmise küsimus.

1920. aasta novembris toimunud I Riigikogu valimistel saab Rahvaerakond lüüa, samuti ka II ja III Riigikogu valimistel 1923 ja 1926, mida põhjustas päämiselt uus mentaliteet meie riigielus, mis ei põhjenenud enam riiklikul orientatsioonil, mida oli rõhutanud alatasa Tõnisson, vaid kihihuvilistel ja parteipoliitilistel kaalutlustel. Kuid oma erakonna lüüasaamisest hoolimata valiti Tõnisson II Riigikogu esimeheks, millisel kohal püsis ta kaks aastat. 1927. a. detsembris kutsuti Tõnisson valitsuse juhiks. Sellel kohal oli ta kuni detsembri alguseni 1928. a. Selle Tõnissoni valitsemisaja tähtsam sündmus on tema küllasõit Rootsi kuningale Eesti riigivanemana, mis aitas suhteid elustada ja sidemeid luua Eesti ja Rootsi vahel.

1931. a. töötab J. Tõnisson K. Pätsu valitsuses ja 1932. a. J. Teemandi valitsuses välisministrina. V Riigikogus valiti Tõnisson 1932. a. selle esimeheks.

Ajad, mis nüüd saabusid Eesti riigielus, on rahutud ja ebastabiilsed ja annavad Tõnissonile kui riigimehele mitmeti raskeid hoope. Majanduslik kriis ja Põhiseaduse kriis rekitavad laiades rahvamassides rahutuse ja ebastabiilsuse meeoleu. Rahva pahameel on suunatud kõigepäält parlamendi ja valitsuse vastu, millist pahameelt ja rahulolematust süvendab ja õhutab vabadussõjalaste liikumine. Kaks korda katsub Riigikogu ise Põhiseaduse kriisi lahendada, esitades Põhiseaduse eelnõud rahvahääletusele, kuid tagajärjeta. Rahvas ei usalda enam Riigikogu ja lükkab Põhiseaduse muutmise eelnõud tagasi. Kriis seetõttu üha süveneb. Sel raskel ja segasel ajal kujundab Tõnisson uue valitsuse mais 1933. a. Selle valitsuse loomisega astub Tõnisson okkalisele teele. Uus valitsus on esimesest silmapilgust päale ebapopulaarne Riigikogus eneses, rahvast

rääkimata. Oma valitsuse deklaratsioonigi ei saanud Tõnisson parlamendis töötakistuse tõttu ette kanda. Seda pidi ta teatavaks tegema ajakirjanduse kaudu. Edasi järgnes valitsusele üks fiasko teise järele. Isegi valitsuse õiged sammud, nagu vanade sõjalaevade müük Peruule ja krooni vääringu ümberhindamine, tembeldati vääradeks. Rahva viha valitsuse vastu kasvas mõtlemata kihutustöö tagajärjel vabadussõjalaste poolt üha suuremaks. Kaitseseisukorra väljakuulutamise kogu maal valas ainult õli tulle, samuti ajalehtede eeltsensuur, mistõttu enamik ajalehti otsustas Tõnissoni valitsust boikoteerida. Augustis nõudis 15 000 kodanikku Riigikogult sõjalaevade müügi tühistamist ja samal kuul nõudsid vabadussõjalased kaitseseisukorra muutmist rahvaalgatuse korras.

Kulminatsioonipunkti jõudis rahva viha ja ärevus kihutustöö tagajärjel, mida vabadussõjalased tegid oma põhi-seaduse-eelnõu rahvahääletuse eel oktoobris 1933. a. Hääletamise tulemused olid rabavad. Eelnõu poolt anti 416 878 häält ja vastu 156 894. Seega oli Tõnissoni kui demokraatliku valitsusjuhi saatus otsustatud. Ta tegi kohe vastavad järeldused ja lahkus ametist. Tõnisson oli nüüd löödud rohkem kui varem, laiemate masside juures mustatud viimase võimaluseni ja seetõttu põlatud ja vihatud. Teda haaras sügav pettumus ja resignatsioon. Ta siirdus üksindusse, mahajäetuna isegi paljude nn. sõprade poolt. Vastased ja vaenlased aina juubeldasid.

Kuhu läks nüüd Tõnisson? Kas tagasi alale, kus ta oli hakanud suure entusiasmi ja rõõmuga töötama juba alates oma nooruspäevilt, nimelt „Postimehe“ juurde? Esialgu jah, kuid hiljemini ei saanud ta säälggi töötada. Sedagi ei võimaldanud temale nüüd saabunud erakordsed olud. Lehe omaniku õigustest pidi ta loobuma juba 1930. a., mil leht läks samanimelise kirjastusühingu omanduseks. 1935. a.

pandi „Postimees“ sekvestri alla, sisekaitse ülem kõrvaldas Tõnissoni päätoimetaja kohalt ja eemaldas hiljem toimetusestki.

Tõnisson andus nüüd teaduslikule tööle. Ta valiti ülikooli professoriks ühistegevuse alal, kus hakkas teotsema uutest oludes.

Tagasitõmbununa töötab ja teotseb ta viimaseil aastail, esinedes harva kõnedega ja avaldades vähe kirjutusi ajakirjanduses. Vaikiva oleku tõttu ei saa ta seda ütelda ja kirjutada, mis soovib.

Lainetuse-sarnane tõus ja langus on olnud Tõnissoni elutee. Ikka mäest alla ja mäest üles. Nii järgnes ka nüüd viimasele langusele jälle tõus. Tõnisson tõusis jälle vastaste suureks hirmuks ja pooldajate tõsiseks rõõmuks. Ta kandideeris uue korra alusel 1938. a. Riigivolikogu valimistel ja tulemused näitasid, kui suur poolehoid on tal rahva seas. Valimiskoosolekud, kus ta sai esineda, kujunesid talle triumfiks. Üle 2000 inimese oli teda koosolekuil kuulamas. Ta valiti 24. ja 25. veebruaril määratu häälteenamusega Tartu saadikuna Riigivolikogusse, saades poolt 6041 häält, kuna tema vastaskandidaat, ka teenetega isik, sai kõigest 1616 häält.

2. detsembril 1938. a. pühitses Tõnisson oma 70-aastast sünnipäeva, milline sündmus sai suure tähelepanu osaliseks nii sise- kui ka välismaal.

Olles idealistliku eluvaatega ja demokraatliku elukäsitusega, riikliku mõtlemisviisiga ja sügavalt kultuurilise elumeelega, on Tõnisson Eesti elu suurimaid kujusid, kes kehastab eesti rahva paremat ja aatelisemat osa.

